

АМИР АЛИШЕР НАВОИЙ ВА АДИБ СОБИР ТЕРМИЗИЙ

Эргаш ОЧИЛОВ,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
бўлим мудири, филология фанлари номзоди,
E-mail: e-ochilov@mail.ru. Тел: +998946204764
(Ўзбекистон)

АННОТАЦИЯ. Мақолада Алишер Навоий ва Адиб Собир Термизий асарлари қиёсий таҳлилга тортилиб, икки шоир фикру қарашларидаги муштарақликлар, уларнинг муайян мавзуни ёритишдаги ўзига хос муносабатлари кўрсатиб берилди.

АННОТАЦИЯ. В статье представлен сравнительный анализ произведений Алишера Навои и Адиба Собира Термизи, показывающий общность мыслей и взглядов двух поэтов, а также их своеобразные подходы к освещению той или иной темы.

ANNOTATION. The article presents a comparative analysis of the works of Alisher Navoi and Adib Sobir Termizi, showing the commonalities in the thoughts and views of the two poets and their unique approaches to covering a particular topic.

Калит сўзлар: адабий анъана, мавзу, талқин, ғазал, қитъа, фард, ўзига хослик, маҳорат.

Ключевые слова: литературная традиция, тема, интерпретация, газель, четверостишие, двустишие, уникальность, мастерство.

Key words: literary tradition, theme, interpretation, ghazal, quatrain, couplet, uniqueness, mastery.

Дунёга донғи кетган кўплаб олиму адибларга бешик бўлган муқаддас ўзбек заминидан турли даврларда Амъак Бухорий, Сўзаний Самарқандий, Асириддин Ахсикатий, Сайфи Фарғоний, Бадриддин Чочий, Паҳлавон Маҳмуд, Хожа Исмат Бухорий, Абдурахмон Мушфикий, Шавкат Бухорий, Носир Бухорий, Мирзо Содик Мунший, Шамсиддин Шоҳин каби бир неча ўнлаб форсийзабон шоирлар ҳам етишиб чиққанки, улар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, асарларини таржима қилиб, халқимизга етказиш ватан адабиётини янада бойитиш ва ривожлантиришга хизмат қилиши шубҳасиз. Бу санъаткорлар даврасида ўз бадиий салоҳиятининг баландлиги билан Адиб Собир Термизий (1078 – 1147) алоҳида ўрин тутади.

Адиб Собир каби гўзал ва ҳассос шоир форсий адабиёт тарихида жуда оз ўтган. У ҳақда фикр билдирган илму адаб аҳли яқдиллик билан шоир ғазалларининг тили ширин ва услуби мавзун эканлигини таъкидлайдилар. Чунончи, Муҳаммад Авфий “Лубоб ул-албоб” (“Мағизларнинг мағизи”) тазкирасида “балобат сипоҳининг шоҳи ва маҳорат тахтининг амири”¹ деб лутф этса, Абдурахмон Жомий “Баҳористон” пандномасида: “У фасоҳатли ва донишманд шоир бўлиб, шеърларида комил латофат ва етук малоҳат яққол кўзга ташланиб туради. Фазл аҳли унинг қалам аҳлининг пешқадами эканлигини яқдиллик билан эътироф этадилар”², – деб таърифлайди.

Адиб Собир Термизий девонини мутолаа қилганда Алишер Навоий фикру ғоялари билан муштарак байту мисраларга дуч келдик. Ҳолбуки, ўзигача бўлган Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг деярли барча машҳур қалам аҳлини турли асарларида у ёки бу муносабат билан тилга олиб, улар ижоди хусусидаги қарашларини баён этиб ўтган кенг қамровли мутафаккир ўтмиш

¹ Қаранг: Абдуллоев А. Адиб Собир Термизий. – Душанбе: “Ирфон”, 1981. – С. 18.

² Абдурахмони Жомий. Баҳористон. – Душанбе: “Адиб”, 2014. – С. 141.

адабиётининг бу етук намојандасини бирор-бир ўринда зикр этмагани қизиқ. У Адиб Собир девонини бевосита мутолаа қилмаган бўлса ҳам, турли тазкиралар орқали бу бетакрор истеъдод соҳиби ҳаёти ва ижоди билан танишган бўлиши табиий. Жумладан, давр адабий муҳитининг қиёфасини белгилаган Давлатшоҳ Самарқандий ва Абдурахмон Жомийлар “Тазкират уш-шуаро”³ ва “Баҳористон” асарларида Адиб Собир ижодига ниҳоятда юксак баҳо берганлар. Навоий эса ҳар иккала асардан ҳам яхшигина хабардор бўлган. У шахсини ўзи яхши билмаган, ижодидан етарлича хабардор бўлмаган сўз санъаткорлари тўғрисида бирор фикр билдиришдан ҳамиша тийилганини эътиборга олсак, Хоразмда шаҳодат шарбатини ичган бу термизлик адиб девони унинг қўлига тушмаган деб хулоса қилишимиз мумкин. Шунга қарамай, Шарқ мумтоз сўз санъатида асрларни бўйлаб келаётган анъаналар ва ўзаро таъсир омилидан келиб чиқиб, икки шоир ижодида қатор муштарак нукталарни кўришимиз мумкин. Бир неча асрлик вақт дарёсининг икки соҳилида туриб ижод қилган бу ўзига хос қалам соҳибларининг муайян мавзуга муносабати, уни ёритишдаги ўзига хос ёндашуви, қайси жиҳати ё қиррасига урғу бериши бўйича кузатишлар муҳим илмий хулосаларга олиб келиши шубҳасиз. Хусусан, Термизий ва Навоийнинг замонадан шикоят йўналишидаги исёнкор туйғулари ва панд-насихат руҳидаги фикрларида ўзаро ўхшашликлар яққол намоён бўлади.

“Маҳбуб ул-қулуб” пандномасида Навоийнинг замон аҳлидан доду фиғони кўкка кўтарилади:

“Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим?!
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим?!

³ Давлатшоҳи Самарқандий. Тазкирату-ш-шуаро. – Хўжанд: “Ношир”, 2015. – С. 103.

Давр бевафолари жавридин дод ва даҳр беҳаёлари зулмидин фиғону фарёд! То олам биносидур бу ўтга ҳеч киши менча ўртанмайдур, то бевафолиғ ибтидосидур бу ёлинга ҳеч ким мендек чурканмайдур. Замон аҳли бевафолиғидин кўксумда туганлар ва даврон хайли беҳаёлиғидин бағримда тиканлар, ҳар қайсиға рақам урай десам, Аюб сабри анга вафо этмас ва қалам сурай десам, Нух умрида тамомға етмас. Ҳақ аларға раҳм ва инсоф сари тавассул бергай ё бу махрум жафокашға сабр ва таҳаммул бергай”⁴.

Адиб Собирнинг мана бу қитъаси ҳам “Маҳбуб ул-қулуб”даги замона аҳли танқидига қаратилган фикрларга билан ҳамоҳанг:

*Замона аҳлидан таъбим паришон,
Яхши шеър ёзишга бермас бу имкон.*

*Тушмасин деб тама кўзлари гўё
Симург каби элдан бўлдилар тинҳон*⁵.

Маълумки, “Маҳбуб ул-қулуб” пандномасида Навоий саховат, эҳсон, мурувват, карам. вафо каби қатор инсоний фазилатларни ҳеч кимга кераги бўлмай бир чеккага сурилиб қолганлиги учун йўқлик сари юз тутганлигидан киноя қилади. Чунончи, мурувват ва карам “эл бевафолиғидин оғаҳ бўлубтур, булардин қочиб, адам мулки сафарига ҳамроҳ бўлубтур” (9,508). Ёки: “Вафо

⁴ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб / Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 509-бет. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – Э.О

⁵ Адиб Собир Термизий. Девон (Таржимонлар: Чустий, М.Ҳасаний, Э.Очилов). – Тошкент: “Наврўз”, 2017, 42-бет. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – Э.О.

ул сифатдурким, карам ва мурувват халқни онсиз кўруб итибдурлар ва ани тиламакка адам мулки сори кетибдурлар” (9,508).

Адиб Собирнинг қуйидаги байтлари ҳам айна фикрларга ўхшашлиги билан ажралиб туради:

*Саховат бу оламдан бош олиб кетган гўё,
Бир киши йўқки, менинг қадримга етса агар (102).*

* * *

*Жаҳонда бир сахий қолган бўлса ҳам,
Таърифидан тилим тин олмас бир он.*

*Киссам нега бўшаб қолибди десам,
Сахийлардан бўшаб қолибди жаҳон (116).*

* * *

*Ҳимматда ҳадиси Ҳотами Тай қолди,
Фазл ичра каломи соҳиби Рай қолди,
Жоми тама бу замонда бемай қолди,
Инсонийлик жаҳонда ўгай қолди (122).*

Навоий ташбеҳлари ҳамиша ўзининг ҳаётийлиги билан ажаралиб туради: у теварак-атрофдаги ҳамма кўриб, лекин ҳеч ким эътибор бермайдиган нарс-ҳодисалардан ўз фикрини гўзал ва таъсирчан шаклда ифодалаш учун фавқулодда ажойиб ва оҳорли қиёслар, ўхшатишлар топади:

Андоқ кўрунди сабза аросинда лолалар –

Ким, сабзхатлар илгида олтун пиёлалар (4,746) .

Бу фардда майсалар ичра яшнаб турган лолалар қўлида олтин пиёла тутган гўзалларга ўхшатилаяпти.

Адиб Собир эса қуйидаги байтида мўъжизакор табиатнинг қўли ошиқлар базмида май ичиш учун гўё лолалардан сонсиз қадаҳлар ясайди деб лутф этган эди:

Боқ, табиатнинг ўзи ошиқлар базми учун

Лоладан гўё ясар май ичгали сонсиз қадаҳ (363).

Адиб Собирнинг:

Сарву ой бўлиб хижил юзу қадингдан, эй санам,

Бири чиқмиш кўкка қочиб, бири қолмиш бог аро (368), –

деган байти Навоийнинг Хизру Масиҳ радифли ғазалининг бир байти билан ўхшашликка эга:

Эй, хату лаълинг қошида мунфаил Хизру Масиҳ,

Не ёшунмоқдур, гар эрмаслар хижил Хизру Масиҳ (4,108).

Байтда Навоий чиройли далил келтириб, ўз фикрини бадиий гўзал шаклда ифодалаш санъати бўлмиш хусни таълил воситасида Хизр ва Исо пайғамбарларнинг эл кўзидан пинҳонлиги – бири боқий ҳаёт сувини излаб ер қаърига кириб, иккинчисининг қиёмат кунида қайтиб келиш учун кўкка чиқиб кетганини уларнинг маъшуқа хати ва лаълидан уялганлари билан изоҳламоқда. Албатта, айти санъатда келтирилган далил ифодаланган фикрнинг ҳақиқий сабаби бўлмай, шоирлар лутф юзасидан уни важ қилиб кўрсатадилар.

Маълумки, ўтмиш сўз санъатида май илоҳий ишқни тамсил этиб этиб келади. Ошиқ ишқ йўлида. маъшуқа кўйида ўзини унутгани каби май ва мастлик ҳам дунё ғаму ташвишларини бир лаҳза бўлсин, хотирдан фаромуш этади. Шунинг учун май куйчиси Умар Хайём рубоийларидан бирида менинг май ичишим шариатга исён ёки расволик тақозоси бўлмай, балки ўзимни унутиш учундир деб изоҳ берган эди. Алишер Навоийнинг ҳам:

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин,

Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади (3,613), –

каби байтларини ўқиб, “Демак, Навоий замон ғаму ташвишини унутиш учун ҳадеб май ичар экан-да” деб тушунмаслик керак. Бу мазмундаги байту мисраларида у Ҳақ маърифатининг дунё муҳаббатидан кўнгилни поклашини кўзда тутди.

Адиб Собирнинг мана бу байтлари ҳам Навоийнинг “Муножот” куйи билан ижро этиладиган машҳур “келмади” ғазали мақтаси билан бевосита бўлмаса ҳам, билвосита муштаракликка эга:

*Маст этки, бу дунё гуссасидан
Май кайфи асраб қолар кўнгилни.*

*Таън айлама ҳеч мени кўриб маст,
Ҳушёрлик адо қилар кўнгилни (44).*

Бу икки шоир шеърлари муайян мавзунини ўзига хос тарзда ёритиши жиҳатидан ҳам эътиборни тортади. Айтайлик, Адиб Собир бир қитъасида эски душманинг билан дўстлик алоқаларини боғлашни ақлни ёвуз дев қўлига бериш каби хавфли ишга ташбеҳ этса, бу фикрини эҳтимол ҳатто ўлганни тирилтириш мумкиндир, лекин эски душмандан янги дўст чиқмайди дея муболағали ўхшатиш билан ниҳоясига етказди:

*Эски душманларни янги дўст қилсанг,
Бу гўё ақлинг дев қўлига бермоқ.*

*Тирилтириш мумкин ўликни, билсанг,
Эски душман янги дўст бўлмас бироқ (115).*

Навоий эса қуйидаги қитъасида ҳар қанча ширин ва мулойим сўзлаб кўнглингни олмасин, эски душманининг бирор зиён-заҳмат етказишидан ҳазир бўл, чунки сув билан ўт орасидаги зиддият азалий ва абадийдир, ҳатто одамзодга мангу умр бахш этадиган оби ҳаёт ҳам ўт учун офатдир деб ўзига хос тасвиру ташбеҳлар билан мавзунинг янги бир қиррасини очиб беради:

*Чу душман ўлди қадимий, зиёнидин ҳазар эт,
Агарчи нутқи равонбаҳиш жонга роҳат эрур.*

*Су бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий,
Агар ҳаёт суйидурки, ўтқа офат эрур (1,711 – 712).*

Кўринадики, салаф шоир кишиларни эски душман ҳеч қачон яхши дўстга айланмаслигидан огоҳлантирса, халафи эски душманнинг зарар етказишидан эҳтиёт бўлишга чақиради. Бу фикрни иккала шоир ҳам ўзига хос оҳорли ташбеҳ ва теран фикр асосида далиллайди: Термизий ҳатто ўлик тирилган тақдирда ҳам эски душман янги дўстга айланмаслигини қайд этса, Навоий ҳатто мангу ҳаёти тимсоли бўлмиш оби ҳаёт ҳам ўт учун бало эканлигини таъкидлайди.

Шарқ мумтоз шеърлятида гўзалликка ҳар томонлама мукамал идеал сифатида қаралган. Чунончи, гўзаллик тимсоли бўлган маъшуқа фақат ҳусну камолда тенгсиз эмас, у хулқу одобда ҳам ҳаммага ибрат бўлган, ақлию илмию зехнига манаман деган донишмандлар тан берган, кўлида мингта ҳунар, рўзғор тутишда саранжом-саришта бўлган. Албатта, бундай ёрга етишиш осон бўлмаган – бунинг учун ошиқлар қанчадан-қанча бир-биридан оғир ва машаққатли синовларни бошларидан ўтказишларига тўғри келган (Эртақлардаги маликаларнинг ошиқларига шарт қўйишларини эсланг). Лекин ана шундай икки дунёга татийдиган бекаму кўст ёрга етишган киши жаннат ҳурларидан ор қилишга-да ҳақли бўлган. Навоий бир неча байтларида урғу бергани каби:

*Кимки, онинг бир малаксиймо париваш ёри бор,
Одами эрса, пари бирла малакдин ори бор (4,186).*

Адиб Собирнинг:

*Ким топган эса шукуҳли дилдор,
Ҳам мақсади ҳосил, топди ҳам ёр (42), –*

мисралари ҳам Навоийнинг мазкур байтига ҳамоҳанг жаранглайди.

Маълум бўладики, Адиб Собир Термизий ва Алишер Навоий асарларини қиёсий ўрганиш икки шоир яшаб ижод қилган давр орасида бир неча асрлик вақт масофаси ётишига қарамай, Шарқ мумтоз сўз санъатидаги анъана доирасида улар адабий меросида ўзаро муштарак фикру ғоялар ифодасида, муайян мавзуларга муносабатда ўхшаш нуқталар мавжуд экан.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абдуллоев А. Адиб Собир Тирмизий. – Душанбе: “Ирфон”, 1981. – С. 176.
2. Абдурахмони Жомий. Баҳористон. – Душанбе: “Адиб”, 2014. – С. 144.
3. Адиб Собир Термизий. Девон (Таржимонлар: Чустий, М.Ҳасаний, Э.Очилов). – Тошкент: “Наврўз”, 2017. – 540 б.
4. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар / Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 804 б.
5. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб/ Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 772 б.
6. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат / Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 3-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 764 б.
7. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар / Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 4-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011 – 844 б.

8. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб / Тўла асарлар тўплами, X жилдлик, 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – б.
9. Давлатшоҳи Самарқандий. Тазкирату-ш-шуаро. – Хўжанд: “Ношир”, 2015. – С. 554.
10. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик, иборат аз 3 жилд, жилди 1. – Душанбе, 1998. – С. 544.